

9. Kirilov, I. K. *Landkarta general'naia Rossiiskoi imperii. Saint Petersburg, 1755. Map.*
10. Levshin, A. I. *Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei. Saint Petersburg: Tipografiia Karla Kraia, 1832. Part 1: Geographical data. — 264 p.*
11. Nurlan Kenzheakhmet. *The European maps of the Kazakh Steppe and Central Asia. Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1). P. 56-121.*
12. Rasskasov Sergei V. «The Steppe of Nomadic Kirghiz-Kaisaky: the Qazaq Steppe on Russian maps of 18th –19th centuries and the Early Modern cartography as source for studying the geographical imagination of the Central and North Asia. *Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1), 122-139.*
13. Ksenzhek, G. N., Karin, E. T. *Qazaqstan tarihy boiynsha kartografiyalyq materialdardyn jinaqtalghan katalogyn taldaу (XVII – XX gasyrdyn basy). Qazaq Historical Review, 2023, No. 1(1), pp. 6–21.*
14. Izbassarova, G. B. *Kazakhstanskaia step' Orenburgskogo vedomstva v imperskikh proektakh i praktikakh pervoi poloviny XIX veka. Moscow: IP Lysenko A.D. PRESS-BOOK.RU, 2018. — 484 p.*
15. Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (RGIA). F. 1291. O. 81. D. 95a.
16. Knowles, A. K. *Past Time, Past Place: GIS for History. ESRI Press, 2002. — 202 p*
17. Gregory, I. N., & Ell, P. S. *Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship. Cambridge University Press, 2007. — 227 p.*

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӨӨЖ/УДК/ UDC: 947(54)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.027>

А.Қ. Шорманова¹, Г.Е. Абикенова²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ т.ғ.к. Алматы, Қазақстан.

E-mail: ai.shormanova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-2517-3725>

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ т.ғ.к., қауымдастырылған профессор. Алматы, Қазақстан.

E-mail: agulzhazira@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3774-341X>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ-АҒARTУ САЛАСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСЫРЫЛУЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІ РЕСМИ БАСЫЛЫМДАРДА: САҚТАЛУ ФОРМАЛАРЫ МЕН ОБЪЕКТИВТІЛІГІ (XIX ғ. 2-ші жартысы).

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген ресми басылымдардағы, оның ішінде «Дала уалаятының газеті» мен «Түркістан уалаятының газеті» беттерінде жарық көрген материалдарды негізге ала отырып, қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту саласының ұйымдастырылуы мәселелері деректанулық тұрғыдан қарастырылады. Аталған ресми басылымдар беттерінде сол тұстағы қазақ балаларының білім алуы, оларды оқыту мәселесіне қатысты материалдар топтасырылған. Мектеп үйлерінің ашылуы мен ондағы білім беру ісінің барысы мен материалдық базасы, оқытуды ұйымдастырудағы ерекшеліктер беріледі. Десек те, аталған кезеңде патшалық үкіметтің отарлау саясатының басым болуы, соған орай рухани тұрғыдан отарлаудың басты мүмкіндігі оқу-ағарту арқылы жүргізілгендіктен, мәселені қарастыруда басылым беттеріндегі материалдарды деректанулық тұрғыдан негіздеу қажет. Ресми басылымдардағы Қазақстанның оқу-ағарту саласына қатысты деректер ірі ауқымды статистикалық және құрылымдық ақпаратты алу үшін өте құнды әрі таптырмас қайнар көз. Алайда, олардың объективтілігін қамтамасыз ету

үшін бұл мәліметтерді сол кезеңдегі архивтік құжаттармен, жеке тұлғалардың естеліктерімен (мемуарлармен) және «Қазақ», «Айқап» сияқты ұлттық бағыттағы бейресми баспасөз материалдарымен салыстыра тексеру қажет.

Соған орай мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген ресми басылым беттеріндегі білім беру ісі, мектептерді ұйымдастыру, оқу-ағарту саласының мүмкіндіктері, оқыту бағыттары мен барысы туралы мәселелер деректанулық тұрғыдан талданады. Олардағы деректер сол тұстағы оқу-ағарту саласының дерек көзі болумен бірге оның сақталу формалары мен объективтілігіне көз жеткізуді қажет етеді.

Кілт сөздер: оқу-ағарту, ресми басылымдар, газет, дерек көздері, рухани отарлау

А.К. Шорманова¹, Г.Е. Абикенова²

¹Кандидат исторических наук, КазНПУ имени Абая, Алматы,
E-mail: ai.shormanova@gmail.com

²Кандидат исторических наук, доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан.
E-mail: agulzhazira@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ОФИЦИАЛЬНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ: ФОРМЫ СОХРАНЕНИЯ И ОБЪЕКТИВНОСТЬ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА).

Аннотация

В данной статье с позиций источниковедческого анализа рассматривается организация системы образования в казахском регионе на основе материалов, опубликованных во второй половине XIX века в официальных периодических изданиях - «Киргизская степная газета» и «Туркестанские ведомости». Эти издания содержат комплекс сведений, касающихся обучения и школьного образования казахских детей в тот период.

Здесь описываются открытие школ, состояние учебного процесса и материально-технической базы, а также особенности организации обучения. Однако, учитывая, что в этот период господствовала колониальная политика царского правительства - а образование служило главным инструментом духовной колонизации, при рассмотрении данного вопроса необходимо провести критический анализ источников, содержащихся в публикациях того времени. Данные о сфере образования Казахстана, содержащиеся в официальных публикациях, служат чрезвычайно ценным и незаменимым источником обширной статистической и структурной информации. Однако для обеспечения объективности этих сведений необходимо сопоставлять их с архивными документами того же периода, личными воспоминаниями и материалами неофициальной прессы национального направления - такими как издания «Қазақ» и «Айқап».

В данной статье представлен источниковедческий анализ сведений, содержащихся в официальных публикациях второй половины XIX века и касающихся образования, организации школьного дела, возможностей образовательной сферы, а также направленности и методики обучения. Хотя данные, приведенные в этих публикациях, служат первоисточником для изучения образовательной ситуации той эпохи, необходимо также оценить их объективность и особенности сохранения.

Ключевые слова: образование, официальные публикации, газета, источники, духовная колонизация.

A.K. Shormanova¹, G.E. Abikenova²

*Candidate of Historical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
ID: 57210985418.*

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University.
Almaty, Kazakhstan.*

**INFORMATION ON THE ORGANIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN
KAZAKHSTAN IN OFFICIAL PUBLICATIONS:
FORMS OF PRESERVATION AND OBJECTIVITY
(SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY).**

Abstract

This article examines the organization of the education system in the Kazakh region from the perspective of source analysis, drawing on materials published in the second half of the 19th century in official periodicals – «Kirgizskaya Stepnaya Gazeta» (Kazakh Steppe Newspaper) and “Turkestanskije Vedomosti” (Turkestan Gazette). These publications contain a wealth of information regarding the schooling and education of Kazakh children during that period.

This section describes the opening of schools, the state of the educational process and material-technical infrastructure, and the specific organizational aspects of instruction. However, given that the Tsarist government’s colonial policy prevailed during this period - with education serving as a primary instrument of spiritual colonization - a critical analysis of the sources found in publications from that era is essential when examining this subject. Data on Kazakhstan’s education sector found in official publications serve as an extremely valuable and indispensable source of extensive statistical and structural information. However, to ensure the objectivity of this information, it is necessary to cross-reference it with archival documents from the same period, personal recollections, and materials from the unofficial nationalist press—such as the publications “Qazaq” and “Ayqap”.

This article presents an analysis of the information contained in official publications from the second half of the 19th century regarding education, the organization of the school system, the capabilities of the educational sector, and the orientation and methodology of instruction. Although the data presented in these publications serve as primary sources for studying the educational landscape of that era, it is also necessary to assess their objectivity and the specific circumstances of their preservation.

Keywords: education, official publications, newspaper, sources, spiritual colonization.

Қысқашы. Қазақстан тарихының өзіндік ерекшеліктерге толы кезеңдерінің бірі – XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басы болып келеді. Бұған дейін де қазір де зерттеушілер назарын аудартатын бұл кезең бір жағынан Ресей империясының қазақ жерін өзінің қол астына толықтай біріктіріп, одан әрі әлеуметтік-экономикалық және рухани саласына тереңдей еніп, отарласа, екіншіден бұл тұста ұлттың бостандығы мен ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрестің жаңа кезеңінің басталуы және сол жолда қызмет еткен ұлт зиялыларының қалыптасу кезеңімен сәйкес келеді. Бұл кезең отаршылдықтың да, ұлт-азаттық күрестің де жаңа деңгейге көтерілуімен ерекшеленді. Бұл күрес өмірдің бар саласын, оның ішінде оқу-ағарту саласын да қамтыды. Себебі, оқу-ағарту саласы қарама-қарсы күштің негізгі құралы болды және оны әрқайсысы өз мүддесіне сай негіздеуге тырысты. Соның ішінде империя отарлаушылары өзіне бағынышты бұратана халықтарға белгілі бір дәрежеде білім беріп, сол халықтарды біртіндеп орыстандырып, рухани тұрғыдан кіріктіруді көздеді. Бұл мақсатты ойды қалыптастыруда отарлық жүйе тарапынан ұйымдастырлығын ресми газеттер «Түркістан уәлаятының газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» айрықша жұмыс жасады деуге болады.

Нәтижесінде 1870 жылдың 28 сәуірінен бастап Ташкент қаласында шыға бастаған «Түркістан уалаятының газеті» мен 1888 жылдың басынан бастап Омбы қаласында шыға бастаған «Дала уалаятының газеті» тарих ғылымы тұрғысынан қарағанда, қазақ тарихының дерек көздерінің жаңа тобы – қазақ тіліндегі мерзімді басылымдардың дүниеге келуінің бастауы болды. Мерзімді басылымдардың деректік орны мен маңызы туралы зерттеуші Қ.Атабаев: «Деректердің аса бір үлкен тобын белгілі бір формаға ие болған, қоғамдық мәні бар, әлеуметтік - мәдени міндеттер атқарған мерзімді басылымдар - газеттер мен журналдар құрайды. Газет - журналдардан тарихшылар тақырыпты зерттеу барысында өздеріне қажетті мәліметтер таба алады - деп, жазды [1, 35 б.].

Қазақ тіліндегі алғашқы мерзімді басылымдар болып табылатын аталған газеттер беттерінде халқымыздың саяси, әлеуметтік, экономикалық өмірімен қатар, оқу-ағарту тарихына қатысты деректер көптеп сақталған. Өздерінің бағыт - бағдары мен сипаты жағынан ресми басылымдар тобына жататын бұл газеттерде кезінде қазақ балаларын оқыту мәселесіне арналған біршама материалдар басылған. Бұл материалдар құнды дерек көзіне айналып отыр. Демек, тарихшылар осы газеттерді дерек көздері ретінде пайдалана отырып, XIX ғасырдың үшінші бөлігіндегі қазақтар арасындағы оқу-ағарту мен білім беру ісінің тарихына қатысты мәліметтер тобымен танысып, оны пайдалана алады.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу жұмысы барысында деректану ғылымының деректердің пайда болуының объективтілігі мен субъективтілігі, алғышарттары мен тарихи жағдайлары, сақталу формалары мен ерекшеліктері, деректерді сыныптау және сыннан өткізу қажеттігі сияқты теориялық қағидаларға, объективтілік, партиялық және тарихилық принциптеріне негізделген. Негізінен еліміздің өткен тарихын жалпы адамзат тарихының тінінде (контексісінде) қарау, баспасөз мәліметтерін ұлттық мүдде тұрғысында талдау сияқты методологиялық бағыт - бағдар ұстанылды. Соның ішінде «Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» сынды отаршыл империя тарапынан ұйымдастырылған ресми баспасөз құралдарында ұсынылған оқу-ағарту саласына қатысты материалдар талданады. Олардың жариялануында жалпы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ өлкесіндегі саяси жағдайлар, шаруашылық пен мәдениет, оқу ошақтарының ұйымдастырлы мен олардың оқыту тәсілдері, бағыттары бойынша мәліметтер топтасқан. Аталған материалдармен таныса отырып, негізінен жұмысты қарастыруда сол ресми басылымдарда жарияланған мақаларды деректанулық тұрғыдан саралау негізге алынды. Біріншіден, мақаланың бастапқы авторларын анықтау және оны алғаш қай тілде жазылғанын негіздеу, екіншіден ол қазақ тілінен орысшаға немесе орысшадан қазақшаға аудару барысында толық сәйкестік бар екендігіне көз жеткізу болса, екіншіден жазылған мақаланың объективтілігіне мән беру, үшіншіден мақаланың мақсатты ойын анықтау және онда көрсетілген статистика-лық материалдарды сол уақытта қатар жазылған өзге авторлар еңбектерінде кездескен жағдайда салыстыру қажеттігі туындайды. Соған орай жұмыста еліміздің соңғы жылдары көптеп пайда болған, ұлттық дерек көздеріне деректанулық талдау жасалынған еңбектері басшылыққа алынды.

Нәтижесінде XIX ғасыр соңында жарық көрген «Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» ресми басылымдарында оқу-ағарту саласына қатысты алынған нақты ақпараттың толықтық және шынайылық деңгейін анықтау мақсатында синтетикалық және аналитикалық талдау жасау, жүйелеу, сыныптау, салыстыру, сынау сияқты деректанулық әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. «Түркістан уалаятының газетінде (бұдан әрі – «ТУГ»), „Дала уалаятының газетін” де (бұдан әрі – «ДУГ») дерек көздері ретінде пайдалануға бүгінгі зерттеушілердің де, келешек зерттеушілердің де толық мүмкіндіктері бар. Олай дейтініміз, XIX ғасырдың соңындағы қазақ елінің саяси өмірі, шаруашылығы, мәдениеті, тарихы жайындағы түпнұсқадағы материалдар сол қалпында, қазақ және орыс тілдерінде берілген “ДУГ” 4-ші кітабы, 1994 жылы “Ғылым” баспасынан Үшкөлтай Субханбердинаның құрастыруымен шықса, “ТУГ” 2003 жылы жеке кітап түрінде қайта басылып, жарыққа шықты [2].

“ТУГ” материалдарын қазіргі жазу таңбасына түсіріп, жинақ ретінде шығарушылар М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазба және текстология орталығының қызметкерлері: Ү. Субханбердина, П. Әуесбаева, С. Қосандар. Жинақ “Ғылым” ғылыми баспа орталығында шыққан. Таралымы - 500 дана. Көлемі - 35 баспа табақты құрады [3]. Ал Ү.Субханбердинаның 1999 жылы шыққан “Қазақ халқының атамұралары” [4] деп аталатын кітабына енген, осы газеттердің мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштерінің де зерттеушілерге тигізер көмегі мол. Ол зерттеушілерге өздеріне керекті материалдарды көп қиындықсыз ақ тауып, өз уақыттарын үнемдеуге көмектеседі.

Жинақтар газеттердің микрокөшірмелері мен фотокөшірмелері арқылы дайындалған. Газеттердің микрокөшірмелері мен фотокөшірмелерін 1956 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Бас библиографы Үшкөлтай Субханбердина, Ленинград (қазіргі Санкт –Петербург) қаласындағы М.Е. Салтыков - Щедрин атындағы мемлекеттік кітапхана қорында сақтаулы тұрған түпнұсқадан түсіріп алып, Орталық ғылыми кітапханаға өткізген. Демек, Ү. Субханбердина “Мәдени мұра” бағдарламасында көрсетілгендей, мәдени мұраларымызды жинау ісімен бұдан 50 жыл бұрын айналыса бастаған.

Дегенмен, «ТУГ» жинағына кезінде газет бетінде жарияланған материалдардың түгел еңбегендігін, олардың тек бір бөлігін ғана жинақтан табуға болатындығын ескертеміз. Мысалы, біздің тікелей зерттеу объектіміз болып табылатын оқу-ағарту ісі туралы газетте барлығы 16 мақала жарияланған болса, солардың тек алтауы ғана жинаққа енген. Демек, көп жағдайда зерттеушілерге әлі де түпнұсқамен жұмыс істеуге тура келді. Мәселен, аталған басылымдарда жарияланған оқу-ағарту ісіне қатысты материалдардың тақырыптары мен жылдары және жалпы сандары төмендегі 1 және 2 кестелерде көрсетілген [5].

1 кесте - “Түркістан уалаяты газетінде” көтерілген оқу-ағарту мәселелері:

Тақырыптар	Жылдары				Барлығы
	1875ж.	1876ж.	1877ж.	1878ж.	
1. Әр жердегі оқу-ағарту жағдайлары туралы		2			2
2. Қыздарды оқыту туралы	-	1	-	-	1
3. Мектеп-медресе ашу	1	2	-	-	3
4. Оқу-ағарту мәселесі	-	-	-	1	1
5. Оқу-ағарту ісіне қаражат жинау	-	-	-	1	1
6. Орыс тілінде оқыту қажеттілігі туралы	2	1	2	-	5
7. Орталықта оқитын қазақ шәкірттері туралы	1	1	-	1	3
8. Бала тәрбиесі туралы	-	-	-	1	1
Барлығы	4	7	2	4	17

2 кесте - “Дала уалаяты газетінде” көтерілген оқу-ағарту мәселелері:

Тақырыптар	Жылдары					Барлығы
	1894 ж.	1895 ж.	1896 ж.	1897 ж.	1898 ж.	
1. Жазу туралы	-	-	-	1	-	1
2. Қыздарды оқыту туралы	-	1	-	1	-	2
3. Мектеп- медресе салу	1	2	2	-	-	5
4. Медресе жағдайлары	-	1	-	-	-	1
5. Мұғалімдер жағдайы	-	-	1	-	-	1

6. Ғылым мен білімнің, орысша оқудың қажеттілігі	1	3	1	3	1	9
7. Оқыту жолдары	-	-	-	1	-	1
8. Оқу-ағарту тарихы туралы	-	-	-	1	-	1
9. Бала тәрбиесі туралы	-	-	-	-	1	1
Барлығы	2	7	4	7	2	22

Әрине, бұл кестелердің шартты түрде жасалынған кестелер екендігін айтуымыз керек. Оларда берілген мәліметтерді толыққанды дәл мәліметтер деп қабылдауға болмайтындығы түсінікті. Себебі кейде бір мақалада оқу ісіне қатысты бірнеше проблемелер туралы айтылған. Сондықтан олар бірнеше мақала ретінде кестеде көрсетілген. Ал, кейде тікелей оқу-ағарту мәселесіне арналмаған, қазақтардың өмір тіршілігіне, қоғамдық-әлеуметтік проблемаларына қатысты мақалаларда да оқыту, білім беру туралы құнды мәліметтер кездеседі. Сондықтан олар да кестеге енгізілгендігін атап өту керек.

Дегенмен, газеттерде жарияланған оқу ісіне қатысты мақалалардың тақырыптарын анықтап, олардың сандарын есептеу, барлық статистикалық мәліметтер сияқты, газеттердің осы мәселедегі ұстанған жалпы бағыт-бағдарын, оларды шығарушылардың позициясын, мақсаттарын анықтап, кейбір қортындылар жасауға мүмкіндік береді.

Деректану ғылымының тараптарынан шыға отырып, біз ең алдымен, ол мақалалардың кездейсоқ пайда болмаған объективті дүниелер екендігін айтуымыз керек. Демек, олар белгілі бір қоғамдық сұраныстардың салдарында пайда болған, сондықтан оларда қазақтарды оқыту тарихына қатысты мәліметтер сақталынған. Мәселе, тек сол мәліметтердің толықтық және шынайылық деңгейлерінің қаншалықта екендігінде. Мақалаларға деректанулық талдау жасаудың мақсаты да соларды анықтау болып табылады.

Патша үкіметінің шешімімен, оның жергілікті әкімшілік органдарының қаражатына және тікелей бақылаумен шығып тұрған газеттерде қазақтарды оқыту туралы мақалалардың пайда болуы, яғни олардың дерек көздері ретіндегі объективтілігі, сол газеттердің XIX ғасырдың соңындағы Қазақстан тарихының дерек көздері ретіндегі объективтілігімен, яғни олардың жалпы жарыққа шығу себептерімен тікелей байланысты. Ол Ресейдің Қазақстанды отарлауды одан әрі тереңдетуін негіздеп береді.

XIX ғасырдың 60 жылдарының ортасына қарай қазақ жерлері толығымен Ресей империясының меншігіне айналып, ендігі басты мақсаты өзінің отарлау саясатын рухани салада жалғастыру болды. Ал, оның жолдарының бірі жергілікті халықтың ой-санасын отарлау арқылы оларды орыстандыру еді. Мысалы, “Туркестанские ведомости” газетінің бірінші нөмерінде: “біздің пайымдауымызша, Түркістан өлкесінің қазіргі әкімшілігінің міндеті мынадай: орыс өкіметіне бағынған халықтарды екінші мәрте жеңу, бірақ оларды қара күшпен емес, ақылмен және рухани басымдықпен жеңіп шығу... Егер орыс халқының рухани орасан зор күш қуаты жәрдемдеспесе, Орта Азияға орныға бастаған орыс элементі де жойылып кетуі мүмкін делінген” [6].

Міне, “сол орыс өкіметіне бағынған халықтарды”, яғни қазақтарды да, “ақылмен және рухани басымдылықпен”, “екінші мәрте” жеңудің жолдарының бірі ретінде отарлаушылар, сол кездегі бұқаралық ақпарат құралдарының бірден-бір түрі, баспасөз құралдарын шығару деп білді. Сондықтан да алғашқы отарлық ресми газет беттерінде жарияланған басқа да мақалалар сияқты, оқу-ағартуға қатысты мақалалардың да сол орыс отарлаушыларының мақсат-мүддесіне сай басылғандығы түсінікті.

Сонымен қатар, ол мақалалардың пайда болуының тарихи жағдайын да, сол газеттердің пайда болуының тарихи жағдайымен байланысты қарастыруымыз қажет. Ал, ол газеттердің пайда болуының тарихи жағдайының басты ерекшелігі, олардың жергілікті патша әкімшілігінің қатаң бақылауы арқылы, яғни цензура арқылы шығып тұруында. Бұл зерттеушілер ерекше көңіл бөлуге тиіс болатын факторлардың бірі. Мысалы, патша өкіметінің құпия бақылаушыларының бірі (негласный надзор) Н.И. Ильминский өзінің 1889 жылы обер-прокурор К.П. Победоносцевқа жазған хатында: “Об особом “прибавлении” к Акмолинским ведомостям (“Дала уалаятының

газеті” туралы айтылып отыр) я давно писал Г.А. Калпаковскому, что эту газету надо ограничить официальной лишь частью, а не официальную часть лучше бы прекратить, ибо при неумелых и необразованных переводчиках (в доказательство чего я привел примеров), требующих бдительного наблюдения и опытного руководства, рискованно отваживаться на помещение трудных, научных и политических статей... притом они выходят вон из программы, разрешенной бывшим генерал-губернатором”- депжазған [7, 33 б.]. Бұл келтірілген мысалдан газеттердің “қырағы бақылау” және “тәжірибелі басқару” жағдайында шығып тұрғандығын байқауға болады. Ал Н.И. Ильминский сияқты жоғары дәрежелі миссионердің бұл мәселеге осылайша ерекше көңіл бөлуі соның дәлелі.

Жоғарыда айтылғандай, 2003 жылы жарық көрген, қазіргі жазу таңбасына түсіріліп, қайта жарияланған “ТУГ” мен көрнекті библиограф-ғалым, зерттеуші Ү. Сухбанбердинаның құрастыруымен шыққан “ДУГ” төрт томды жинағы және осы газеттердің мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштеріне деректанулық талдау жасау, №1 және №2 таблицаларда көрсетілгендей, оқу-ағарту мәселесіне қатысты мақалалар “ТУГ” беттерінде негізінен 1875-1878 жылдары жарияланса, “ДУГ” - де 1894-1898 жылдар аралығында жарияланған. 1870 жылы шыға бастаған “ТУГ” және 1888 жылдан шыға бастаған “ДУГ” дәл осы жылдары бұл мәселеге ерекше көңіл бөлініп, басқа жылдары неліктен мерзімді басылымдардың шығарушылары мен авторларының қазақ балаларын оқыту туралы ешнәрсе айтпағандықтары әзірге белгісіз. Тек бұл жағдайдың кездейсоқ қалыптаспаған жағдай екендігі анық.

Екі газеттің де жергілікті халықты оқыту мәселесіне бірнеше жылдан кейін ғана көңіл бөлулері, мүмкін, кездейсоқ сәйкестік болар. Дегенмен, отарлаушы елдің мүддесіне сай, патша үкіметінің жергілікті әкімшілігінің қаражатына және солардың тікелей бақылауымен шығып тұрған газеттердің, қазақ халқы үшін өмірлік маңызы аса үлкен мәселелерге бір жылдары ерекше көңіл бөліп, қалған жылдары ұмыт қалдыруы, сол үкіметтің жергілікті жерде жүргізіп отырған саясатымен байланысты болғандығы түсінікті.

Оқу-ағарту ісіне қатысты мақалалардың орыс отарлаушыларының саясатына байланысты жарияланып отырғандығын, сол мақалаларға деректанулық талдау жасау арқылы оңай көз жеткізуге болады. Мысалы, №1 кестеде көрсетілген жылдар аралығында аталған мәселеге қатысты “ТУГ”- де 8 тақырып бойынша барлығы 17 мақала жарияланған. Міне, солардың бесеуі “Орыс тілін оқытудың қажеттігін” дәлелдеуге арналған. Ол жалпы мақалалардың үштен біріне жуық. Бұл факті “ТУГ”-ін шығарушылардың оқу туралы мақалалар жариялаудағы басты мақсаттары орыс тілін насихаттау болғандығын дәлеледейді.

Сонымен қатар, газетте қазақтар арасында мектеп-медресе ашу туралы үш мақала, әр жердегі оқу-ағарту жағдайы, орталықта оқитын қазақ шәкірттері туралы 2 мақаладан жарияланған. Ал, қазақ халқы үшін аса маңызды мәселе болып табылатын оқу-ағарту мәселесі, қыздарды оқыту, бала тәрбиесі тақырыптарына 12 жыл ішінде небәрі бір мақаладан ғана жарияланған. Бұл айғақтың да газеттің сипатын анықтай түсетіндігі көрінеді.

Мақалалардың пайда болуына қатысты тағы бір ерекше көңіл аудартатын ерекшеліктердің бірі, ол “ТУГ” беттерінде жарияланған оқу-ағарту туралы мақалалардың көбінің авторларының көрсетілмеуі. Мақалалар негізінен: “Әр түрлі хабар”, “Орыс газеттерінен”, “Көкшетау қаласынан хабар”, “Газетке бір адам жазыпты” деген сияқты айдарлармен берілген. Тек бір ғана мақала, дәлірек айтсақ, 1876 жылдың 28 январындағы 3 нөмірінде басылған “Оқу-жазу адамға көп пайдалы, Оқу жазу тақырыпты» атты мақаланың ғана авторы “Хасанов”- деп, көрсетілген. Бұл, бізге оқу-ағарту мәселесіне қатысты мақалаларды жеке авторлардың субъективті дүниелері емес, жалпы газеттің бағыт-бағдарына, шығарылудағы мақсатына сай пайда болған объективті дүниелер ретінде қарауымызға мүмкіндік береді [5, 67 б].

№2 кестеде көрсетілген жылдар аралығында “ДУГ” аталған мәселелерге қатысты 9 тақырып бойынша 22 мақала жарияланған. “ДУГ” басқа газеттерден ерекшелігі сонда, онда мақалалар міндетті түрде екі тілде бірдей басылып отырған. Сондықтан қазақ тілінде жазылған 16 мақала орыс тіліне аударылып басылса, 6 мақала орыс тілінен қазақ тіліне аударылып басылған.

Мысалы, Орынбор және Торғай облыстарындағы қазақтар арасындағы орыс оқуы туралы жазылған “Нужды народного образования в киргизской степи” атты, 1898 жылғы газеттің 13 нөмірінде жарияланған мақаланың соңында “Байқау түсіндірме аудармашы Дүйсенбаевтікі” деп жазылған. Бірақ, мақалалардың көбінде аудармашылар туралы ешнәрсе айтылмаған.

Деректану ғылымы үшін деректің алғаш қай тілде пайда болғандығын, оны кімдердің жасағандығын анықтаудың маңызы үлкен. Өйткені, деректерде сақталынған мәліметтердің шынайылық деңгейі, яғни ғылыми құндылықтары осы фактормен тығыз байланысты. Егер, осы талап тұрғысынан қарайтын болсақ, онда оқыту және білім беру туралы “ДУГ» мақалалардың 14-ін қазақ тілінде Барлыбек Сыртанов, Отыншы Әлжанов, Қорабай Жапанов, Сұлтан Аппасов, Рахымжан Дүйсенбаев, Шәкәрім Құдайбердиев сияқты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында еңбек етіп, халқына кеңінен танымал болған зиялыларымыздың жазғандығын айтуымыз керек. Қазақ тілінде жазылған екі мақаланың авторлары әзірше белгісіз. Өйткені, олардың біреуі өз мақаласының соңына “Омбы қазағы” деп, екіншісі “Дала баласы” деп қол қойған. Ал, орыс тілінде жазылған мақалалардың біреуін Добросмыслов, екеуін белгілі миссонер А.Е. Алекторов жазған. Қалған мақалалардың авторлары көрсетілмеген.

Сонымен қатар, жоғарыда айтқанымыздай, тікелей оқу-ағарту мәселелеріне арналмағанымен, қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық - әлеуметтік проблемаларына қатысты басқа да мақалаларда оқыту, білім беру туралы құнды мәліметтер кездеседі. Мысалы, “ДУГ” 1896 жылғы 21 июльдегі “Алатау баласының” (Барлыбек Сыртановтың бүркеншік есімі) “Қазақ халқының қазіргі һәм ілгері күні турасынан бірнеше ойға келген сана” деген мақаласында, автор қазақ шаруасына, тұрмыс халіне, Ресейге бағынған соң болған қазақ еліндегі өзгерістерге тоқтала келе: “Ғылымның жарығының соңынан ерген халық көбейді, ақылдың қуатымен, ғылымның табысымен рахатқа батып жатыр”-деп, ғылымның пайдасы туралы айтқан [8]. Әрине, мұндай мақалаларда оқу, білім тарихының дерек көздері ретінде пайдаланылды.

Зерттеу тақырыбына сай іріктеп алынған мақалаларда XIX ғасырдың соңындағы қазақ халқы үшін оқудың, ғылым мен білімнің аса қажеттігі, қазақтар арасында оқудың керектігін терең түсінушіліктің кең өріс алуы, ғылымға деген ұмтылыстың көріністері туралы мәліметтер, Қазақстанның әр түрлі қалалары мен аудандарында ашыла бастаған мектеп-медресе салдыру арқылы балаларды оқытудың кең тарай бастағандығы, қазақ байлары арасына да осы істе демеушілік көрсетушілердің жер-жерден шыға бастағандары туралы мәліметтер, оқу-ағарту ісінің қиындықтары мен проблемалары, арап жазбасына өзгерістер енгізудің қажеттілігі туралы ұсыныстар т.б. мәліметтер бар. Міне, осыларды бір жүйеге келтіріп, деректанулық талдаудан өткізу, XIX ғасырдың соңындағы қазақтарды оқуға, білімге тарту тарихынан құнды мәлімет алуға көмектесері күмәнсіз.

Деректану ғылымының талаптарына сай мақалаларды мазмұндарына қарай сыныптау 22 мақаланың 9 ғылым мен білімнің және орысша оқудың қажеттілігін дәлелдеуге арналғандығын көрсетеді. Бұл ерекше көңіл бөлуді қажет ететін факті. Біріншіден, бұл мақалалардың газеттің негізгі мақсатына, яғни жергілікті халықты орыстандыру, дәлірек айтсақ рухани отарлау, олардың арасынан өздеріне адал қызмет ететін шенеуніктер мен мамандар даярлау саясатына сай келетіндігін дәлеледейді. Демек, “ДУГ” мұндай мақалалардың пайда болуының объективті алғышарты - отаршылдық болғандығы күмәнсіз. Екіншіден, ғылым мен білімнің керек екендігін айта отырып, оның қазақтарға орыс тілі арқылы ғана келетіндігін дәлеледеп мақала жазушылардың көбінің қазақтар болғандығы да факті. Бұл да уақыт ерекшелігінен туындаған объективті құбылыс. Демек, ондай мақалалардың пайда болуының тағы бір алғышарты - табиғи қажеттілік.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында халқымызға аса қажет болған ғылым мен білімнің негізінен орыс тілі арқылы ғана келуі мүмкін екендігі тарихи шындық еді. Ресей империясының қарамағына толық өткен қазақтар үшін ғылымның, өнердің оларға орыс тілі арқылы келуі заңды құбылыс болатын. Сол кездегі зиялыларымыздың Каир қаласында білім алған Ғабдулғазиз Мұсағалиев сияқты бірді-екілісі болмаса, көпшілігі Ресей қалаларында оқып, білім алғандары рас.

Осы тақырыпқа қалам тартқан қазақ авторларының орыс тілін білу арқылы өз қандастарын ғылым мен білімді меңгеруге шақыруларын ешкім де өз халқын орыстандыру мақсатында жасаған деп айта алмайды. Сондықтан қазақ авторларының орыс тілін білуге шақыруларын өмірдің қажеттілігінен туындаған іс деп қарауымыз керек. Оның тағы бір дәлелі, дәл сол жылдары Абайдың:

“Адамның бір қызығы-бала деген,

Баланы оқытуды жек көрмедім,

Баламды медресеге біл деп бердім,

Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім”-деп, өз балаларын орыс оқуына беруі.

Абай тек өз балаларын ғана орыс оқуына беріп қойған жоқ, өзгелерді де осыған шақырды. Ол өзінің “Жиырма бесінші сөзінде”: “Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек...Орыстың ғылыми өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйрететін, мені көріп және үйреушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей заңы болмаса, заңсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек. Қазірде орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сөйтсе де осы оқыған балалар – ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық... Тұрасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол – мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең – оқыт, мал аяма!”- деп, орыс оқуының пайдасын жеріне жеткізе айтқан [9, 119-120 бб.]

Абай айтқан “орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісілер» қазақ арасынан XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында шыға бастады. Сол кезеңде Әлихан Бөкейханов бастап, тарих аренасына шыққан алаш зиялыларының бәрі дерлік орыс тілінде білім алғандықтарын ескерсек, бұл мәселенің бір жақты қарауға болмайтын, күрделі мәселе болғандығы айқындала түседі. Оның тағы бір дәлелі белгілі абайтанушы ғалым Тұрсын Жұртпаевтың “Егемен Қазақстан” газетінде жариялаған деректі мақаласы.

Т. Жұртпаев нақты құжаттық дерекке сүйене отырып, Абай өліміне де себеп болған дәл осы қазақтарды орыстандыру мақсатында қазақтар арасында орыс оқуын тарату болған деген болжам айтады. Ол өзінің “Егемен Қазақстан” газетінде жарияланған “Абай және әулиелер” деген мақаласында Абайдың қолына түскен бір құпия хат туралы айта келе: “1882 жылғы 1 нұсбадан басталған миссионерлік саясат 1888 жылғы 2 нұсбаның тұсында нақтылана түсіп, 1892-1898, 1902 жылдары оны жүзеге асыратын жоспар жасалынды. Сондай хаттың бірі Абайдың да қолына түсті. Бұл хат ақынның дүниеден түңілуіне негізгі себеп болды. Абай мұны рухани қорлық деп түсінді.

Одан әрі Т. Жұртпаев құпия хаттан мынандай үзінді келтірген: “Содан кейін мына тәсілге көшу ұсынылады: барлық мектептердің мұғалімдерінен “мұғалім” деген инспектордың арнайы бекіткен куәлігін талап ету керек, ал инспекторға қазақ мұғалімдеріне куәлік беруді әдейі тыңдатып сыдыр санға салып, қасақана кешіктіру туралы алдын ала тапсырылып қойылуы тиіс. Куәліксіз сабақ берген мұғалімдер қатаң түрде заң арқылы жауапқа тартылсын. Осы тәсілмен молдалардың санын кемітіп, ол міндет ауыл старшындарына жүктелсін. Поптарға белгілі адамдар ғана мұғалімдікке алынсын. Содан кейін ретінде қарап сылтау тауып: “старшындар өзінің ақымақтығынан және істің мәнісін білмегендіктен ананы-мынаны бүлдірді – міс”, деген тағы да басқа молдалар туралы лақап таратып, ауыл мектептерінің молдаларының қолынан алып, поптың ықпалына еріп, айтқанына көнетін және үнемі қол астында жүретін адамға тапсыру керек”, деген саясат еді.

Шіркеуді қазақ өлімі мен тойына дейін араластырып, бүкіл ішкі рухын билеп, қолқасын өкпесімен қоса суырып алғысы келді. Ең қасиетті рәсімнің бірі – жаназа мен жерлеуге қол сұқты. Қилы-қилы қитұрқы насихаттар мен уағыздар жүргізді. Мұндай сұрқия әрекетті жүзеге асыру үшін діни басқарма төмендегілерге құпия түрде әлгі хат арқылы: “Өлген қазақтарды жерлеуге поп басшылық етуі тиіс, ал қазақтар өлген адамдары туралы оларға міндетті түрде хабар беруі керек. Өлік тек поп рұқсат бергеннен кейін үш күннен соң ғана жерленуі тиіс. Өлген адамның жаны әлі шыққан жоқ, тірі көмуге болмайды, ол о дүниеде жұмаққа бармайды-мыс,”- деген сылтау айту керек. Мұндай тәртіптің кіргізілуін: “қазақтар кісі өлімі туралы үнемі жалған ақпар береді, ал дененің іріп,еті босағанға дейін көмілген адамның неден өлгенін анықтау мүмкін емес. Сондықтан да қазақтардың арасындағы дақпырт пен дауды болдырмау үшін өлген кісіні жерлеу кезінде міндетті түрде попқа көрсету қажет”, деп нұсқау жолдады.

Ұлттың рухани тұтастығын ыдыратудың аса қауіпті әрі аяр, ұзақ жылдарға арналған жоспарын Абай өлерінен бір жыл бұрын білді. Архиерейдің нұсқауында зерттеушілер Н.М. Ядринцевпен В.В. Радловтың ұсыныстары толық ескерілді. Онда қазақ арасына орыс оқуы дендеп кірген соң: “... қазақтардың өз атынан бізге шоқындырушы уағызшы керек деген арыз ұйымдастыру керек. Бұл міндетті орындауға жіберілген адам /уағызшы/ қазақтардың барлық талаптарын орындауға, көмектесуге міндетті. Оларды өзімен бірге ерітіп жүріп бойын үйретсін, Өзімен қол беріп амандасқан қазақтардың өкіліне сый-сияпат көрсетсін, өзіне тартсын. Дінге үйір қыла берсін, сөйте жүріп: “қазақтардың дініне ешкімде қысым көрсетпейді”, - деп пікір тарата берсін, ал олардың уағызға келуі және тыңдауы өздеріне пайдалы, бір-біріне қастық жасамауға, шындықпен өмір сүруге көмектеседі деп сендірсін. Қазақтарды осылайша тыныштандырып алған соң мынандай ұсыныс жасау керек: “мұның барлығын қазақтардың өзі сұрап жасаттырып еді, ол үшін миллиондаған сом қаржы кетті, қазақтардың өзі уағызшы сұрап еді, ол да қанағаттан-дырылды, соның бәріне қарамастан қазақтар үкіметті алдады, сол үшін жазаға тарту керек”, - деп жарлық жасау керек. Қазақтарды жазаға тарту туралы мәртебелі ағзамнан пәрмен сұралады. Пәрмен берілгеннен кейін қазақтарды жазалау үшін әскер жабдықталады және олар крестті алға ұстап жорыққа аттанады. Қазақтардың бәрінде шоқындыруға және православие дініне кіруге мәжбүр етеді. Ал бұл талапты өз еркімен орындамағандарды қырып салу керек”, - деп кесімді үкім шығарылып қойған еді,” - дейді Т. Жұртпаев [10].

Т. Жұртпаевтың болжамы негізсіз емес. Жүрегі “қайраң елім, қазағым” - деп соққан ақынға мұндай мазмұндағы құпия хатпен танысу, өз ұлтының келешегіне отарлаушылар тарапынан дайындалып жатқан “жоспарын” білу, олардың астыртын істердің мән-мағынасына көз жеткізу оңай әсер етпегендігі түсінікті. Екіншіден, өзінің дүниеге келген уақыты жағынан ол хаттың қазақ тіліндегі ресми басылыммен сай келуі, сол басылымның қазақтар арасында орыс оқуын енгізу туралы жазу мақсаты көтеріліп отырған ойды дәлелдей түседі.

“ДУГ” осы сала бойынша 5 мақала мектеп-медресе салу ісіне, екі мақала қыздарды оқытуға арналса, жазуға, медресе мен мұғалімдердің жағдайына, оқыту жолдарына, бала тәрбиесіне және оқу-ағарту тарихына бір-бір мақаладан арналған. Әрине, бір жағынан, қазақ қоғамы үшін аса маңызды мәселелерге газеттің 14 жылда бір немесе екі мақала ғана арнауы, сол газеттің ресми сипатта болуына байланысты болса, екінші жағынан, сол бірлі-екілі мақалалардың да пайда болуының өз алғышарттарының болғандығы түсінікті. Сондықтан, екі мақаланың пайда болу себептеріне тоқталайық.

Біріншісі, қазақша жазу мәселесіне арналған, “ДУГ” шығарушылардың бірі және газеттің белсенді авторы Рахымжан Дүйсенбаевтің “Хәріп турасының сөзі” атты мақаласы болса, екіншісі А. Алекторовтың “Ең соңғы айтылуы” атты Добромисловқа қайтарған жауабы.

Газеттің 1897 жылғы 10 нөмірінде жарияланған мақаласында Р. Дүйсенбаев: “Өзге жұрттардың әліпбиінде неше түрлі тыныстар бар, бізде о да жоқ. Қазақ тілінде әлі қиын көп кітаптар жазылмаған соң, бұлар керегі жоқ секілді көрінеді, қиын бірдеме жаза бастасаң бұл аса керек. Және де қазақ жазуында біреудің есімін құрмет тұтқаныңды көріп, басына жазуға үлкен хәріптер де жоқ”, - деп жазған [11].

Қазақ тілінде жазуға байланысты мұндай мақаланың пайда болу себебі туралы зерттеуші Ү.Субханбердина: “Газет араб әрпімен қазақ тілінде және орыс тілінде қатар шығып тұрды. Араб жазуының қолайсыздығы-онда ешқандай тыныс белгілері және бас әріптің жоқтығы болатын. “Дала уалаятының газеті” шыға бастаған алғашқы жылдардағы нөмірлерінде ешбір тыныс белгісі қолданылмаған. Тыныс белгілерінің жоқтығы газеттің тілін ауырлатып, түсінігін кемітуге себеп болды”, - дейді [12, 34-35 бб].

Демек, мақаланың пайда болуының негізгі алғышарты қазақ тілінде дұрыс жаза білуге деген қажеттілік. Бұл мәселенің маңызы туралы алда айтылады. Ал, екінші мақаланың пайда болу себебі туралы А. Алекторов өз мақаласында айтқан.

“ДУГ” 1897 жылғы 5 нөмірінде жарияланған мақаласында А.Е. Алекторов: “Торғай облысындағы орыс оқуының историясы һәм оның қазіргі жайы” деген Васильевтің басып шыққан кітабы 1886 (1896 болуы керек. Жинақта қате басылған) жылғы 28 июльде шыққан қазақ газетінің 30 нөмірінде біз сол кітаптың жақсы-жаманын көрсетіп, қысқа қылып жазап едік, жарты жылдай өткен соң газеттің 15 декабрьде шыққан 50 нөмірінде Добромислов менің жазғаныма қарсы жауап жазыпты”-дейді [13, 571 б.].

Демек, А. Алекторовтың мақаласының пайда болуының басты себебі, өзінің В.Васильев еңбегіне жазған пікіріне қарсы Добромисловтың сын мақала жазу болған. Ал, ол мақалада А.Добромислов: “Біз ойлап едік, А.Алекторов мырза қызмет жайынан Торғай облысындағы орыс ғылым, біліміне жақын, таныс тұрған себепті һәм өзі ғылыми адам болған себепті В.Васильевтің кітабын тегістеп қарап, санаға салады ғой» - деп, А.Алекторовты кінәлай келе: “Васильевтің кітабы Торғай облысындағы орыс оқуының жайынан не заманнан бері қарай жиылған әр бір ұлықтардың бұйрығы һәм өзге қабарларын бір жерге жиюға әуелгі қылған ұмтылуы” - дейді [13, 570 б.].

Егер, А.Добромисловтың бұл айтқандарын қазіргі тарихнама ғылымының тіліне аударсақ, онда В.Васильевтің 1895 жылы жарық көрген кітабы Торғай облысындағы “орыс оқуының” тарихына қатысты пайда болған, деректерді бір жерге жинап, жүйелеуге жасалынған алғашқы әрекет. Демек, ол осы мәселенің тарихы тура жазылған тұңғыш тарихнамалық факті болып табылады. Бірақ, А.Алекторов мұндай тұжырымның шындыққа сай еместігін, Торғай облысындағы “орыс оқуының” алғаш тарихын жазған Н.И. Ильминский болғандығын ал, В.Васильевтің еңбегінің содан көшірілгендігін айтып, оған нақты дәлелдер келтіреді.

Н.И. Ильминскийдің 1891 жылы Қазан қаласында шыққан “Алтынсары ұғлы турасынан ойға келгені” атты еңбегінің Ы. Алтынсариннің өмірі мен қызметі және Торғай облысындағы мектептер ашу тарихы жан-жақты айтылған тұңғыш еңбек екендігін айта келе Алекторов: “Бұрын қаралып жазылған ескі істерді қайтадан, қарап жазған, оқушылар көңіңіздер, А.Добромислов ойлағандай онша үлкен іс емес. Ильминскийдің жазған кітабы 396 бет, В.Васильевтің жазғанынан жүз беттей артық. 1858 жылдан 1889 жылғы 17 июльге шейін жазған. Енді сұрауға рұқсат қылыңыз, бірді-жарым керексіз сөзден басқа Васильев мырза жаңадан оған не қосуға шамасы келеді, не қосты?” - дейді [14, -23 б.]. Одан әрі А.Алекторов екі автордың кітаптарының нақты беттерін бір-бірімен салыстыра отырып, В.Васильевтің еңбегінің көптеген беттерінің Н.И. Ильминский еңбегінен көшіріліп алынғандығын дәлелдейді [15].

Қазақстан тарихнамасындағы келеңсіз жағдайлардың бірі-біреудің еңбегін көшіріп алып, пайдаланып кету әрекеті осылай басталған. А. Алекторов мақаласын дерек көзі ретінде пайда болуын сынау осындай қорытынды жасауға алып келеді.

Қорытынды. Қорыта айтсақ, XIX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап шыға бастаған “ТУГ” мен “ДУГ” беттерінде басылған қазақтар арасындағы оқу, білім беру ісіне қатысты мақалалардың пайда болуын, деректану ғылымының талаптарына сай пайда болуын сынау біріншіден, олардың қазақтар тарихының жаңа жазба деректер тобын құрайтын, өзіндік ерекшеліктері бар-мерзімді басылымдарда оқу-ағарту және білім беру туралы мақалалардың пайда болу объективтілігі, сол басылымдардың пайда болу объективтілігімен және сол уақытта қалыптасқан қалыпты жағдайлармен тікелей байланысты болған. Атап айтқанда, орыс отаршылдары оқу арқылы қазақтарды рухани отарлау, оларды ұлттық негізінен айыру, мәңгі

жаулап алу мақсатын көздеуі, екіншіден ресми басылым беттерінде ұлт зиялыларының қазақ жастарын орысша оқуға шақыруы, үшіншіден ресми басылымдардың жарық көрген жинақтарына газеттердегі осы мәселелерге қатысты материалдар толық енген, сондықтан зерттеушілерге әлі де болса түпнұсқамен жұмыс істеуге тура келетіндігін айқындауға болады. Сол себепті де кез-келген өткен тарихымызға қатысты материалдарды, әсіресе отарлық жүйе тарапынан жарық көрген ресми басылым материалдарын пайдалануда деректанулық тұрғыдан саралау, салыстыру мен талдау жұмыстары арқылы дерек көзі ретінде пайдалану тарих ғылымы үшін аса маңызды болып қала береді. Бұл әсіресе аталған кезең бойынша зерттеу жүргізіп жүрген жас зерттеушілер назарына ұстайтын мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Атабаев Қ.М. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі. (1870-1918). - Алматы: Қазақ университеті, 2000. - 358 б.
- 2 Дала уалаятының газеті. Адам, қоғам, табиғат. 1888-1902. – Алматы: Ғылым, 1994. - 816 б.
- 3 Түркістан уалаятының газеті: әдебиет, тарих, мәдениет, саясат. 1870-1882. Жинақ. - Алматы: Ғылым, 2003. - 602 б.
- 4 Қазақ халқының атамұралары: мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. (Айқап, Қазақ, Алаш газеттері). – Алматы; 1999, - 833 б.
- 5 Шорманова А.Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстандағы оқу-ағарту және білім беру тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас). Кандид дисс. – Алматы, 2007. -124 б
- 6 Жақып М. “Түркістан уалаятының газеті” және орыс баспасөзі // Жұлдыз. - 1996. - №12. - 188-189 бб.
- 7 Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газетінің тілі. – Алматы, 1971. - 332 б.
- 8 «Алатау баласы» / Барлыбек Сыртанов Қазақ халқының қазіргі һәм ілгері күні турасынан бірнеше ойға келген сана // ДУГ. Жинақ. Адам, Қоғам. Табиғат. – Алматы: Ғылым, 1994. - 541 б.
- 9 Абай. Ибраһим Құнанбаев шығармалары. - Алматы: Жазушы. – 200 б.
- 10 Жұртпаев Т. Абай және әулиелер // Егемен Қазақстан. - 2001. - 27 маусым.
- 11 Дүйсенбаев Р. Харіп турасының сөзі. Дала уалаяты газетіндегі мақалалар жинағы. – Алматы. – 1998. - 583 б.
- 12 Субханбердина Ү. «Дала уалаятының газетіндегі» қазақ тілі, әдебиет сыны. Дала уалаятының газетіндегі мақалалар жинағы. 5-кітап. – Алматы: Ғылым, 1995. - 216 б.
- 13 Алекторов А. Е. Ең соңғы айтылуы. Дала уалаятының газетіндегі мақалалар жинағы. – Алматы. – 1998. - 571 б.
14. Алекторов А.Е. Очерк народного образования Тургайской области. Летопись 1744-1898 гг. – Оренбург: Типолитография П. Сачкова, 1900. – Вып. 2. – 123 с.
- 15 Атабаев Қ.М. “Мерзімді басылым XIX ғ. алғы мен XX ғ. басындағы Қазақстан тарихының дерек көзі”. - Алматы: Қазақ университеті, 1998. - 192 б.

References:

1. Atabaev Q.M. Qazaq baspasözi Qazaqstan tarihynyñ derek közi. (1870–1918). - Almaty: Qazaq universiteti, 2000. - 358 b.
2. Dala ualayatynyñ gazetі. Adam, qoғam, tabiғat. 1888 j.–1902 j. – Almaty: Ğylym, 1994.- 816 b.
3. Türkistan ualayatynyñ gazetі: ädebiet, tarih, mädeniet, sayasat. 1870–1882. Jinaq. – Almaty: Ğylym, 2003. - 602 b.
4. Qazaq halqynyñ atamuralary: mazmundalğan bibliografiyalıq körsetkiş. (Aiqap, Qazaq, Alash gazetteri). – Almaty, 1999. - 833 b.
5. Shormanova A.Q. Qazaq baspasözi Qazaqstandağı oqu-aғartu jäne bilim беру tarihynyñ derek közi (XIX ğ. soñy men XX ğ. basy). Kandid dissertatsiyası. – Almaty, 2007. - 124 b.
6. Jaqyp M. “Türkistan ualayatynyñ gazetі” jäne orys baspasözi // Juldyz. - 1996. - №12. - 188–189 bb.
7. Äbilqasymov B. Alғashqy qazaq gazetiniñ tili. – Almaty, 1971. - 332 b.

8. «Alatau balasy» / Barlybek Syrtanov *Qazaq halqynyñ qazirgi häm ilgeri küni turasynan birneşe oyğa kelgen sana* // DUG. Jinaq. Adam, qoғam, tabiғat. – Almaty: Ğylym, 1994. – 541 b.
9. Abai. Ibrahim Qunanbaev şyғarmalary. – Almaty: Jazushy. – 200 b.
10. Jurtpaev T. Abai jäne äulieler // *Egemen Qazaqstan*. – 2001. – 27 mausym.
11. Düyseñbaev R. Harip turasynyñ sözi. *Dala ualayaty gazetin-degi maqalalar jinağı*. – Almaty, 1998. – 583 b.
12. Subhanberdina Ü. «Dala ualayatynyñ gazetin-degi» qazaq tili, ädebiet syny. *Dala ualayatynyñ gazetin-degi maqalalar jinağı. 5-kitap*. – Almaty: Ğylym, 1995. – 216 b.
13. Alektorov A. E. Eñ soñğı aytylu. *Dala ualayatynyñ gazetin-degi maqalalar jinağı*. – Almaty, 1998. – 571 b.
14. Alektorov A.E. *Ocherk narodnogo obrazovaniya Turgayskoy oblasti. Letopis 1744-1898 gg.* – Orenburg: Tipolitografiya P. Sachkova, 1900. – Vyp. 2. – 123 s.
15. Atabaev Q.M. “Merzimdi basylym XIX ğ. alǵy men XX ğ. basyndary Qazaqstan tarihyynyñ derek kózi”. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 1998. – 192 b.

FTAXP/IRSTI/MPHTI: 03.81.37

ӘӨЖ/УДК/UDC:574

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.028>

Амангелді Құралай¹, Ахмет Ташағыл²

¹PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы.

e-mail: kurallay08@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5886-6155>

²Профессор, доктор, Фатих Сұлтан Мехмет Вакыф университеті,

Түркия, Ыстанбұл.

e-mail: atasagil@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕКТІК НЕГІЗІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ СТАТИСТИКАЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРЫНЫҢ РӨЛІ: «ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ» МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақала XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының тарихы бойынша негізгі дереккөздердің бірі – «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары» көптомдық жинағын деректанулық талдауға арналған. Зерттеу мақсаты – материалдардың қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық дамуын, жер пайдалану, демографиялық жағдайын және тарихи-географиялық ерекшеліктерін сипаттаудағы рөлін айқындау. Зерттеу барысында деректанулық талдау, жүйелеу, тарихи-салыстырмалы және жалпылау әдістері кешенді пайдаланылды.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдарының» ғылыми құндылығы ондағы деректердің алуан түрлілігімен ғана емес, оларды жинаудың әдіснамалық принциптерімен де ерекшеленеді. Материалдар арнайы ұйымдастырылған статистикалық экспедициялар барысында сауалнамалар, сандық есептеулер, далалық бақылаулар, картографиялық жұмыстар барысында жиналды, бұл өз кезегінде ақпараттың жоғары жүйелілігін және салыстырмалылығын қамтамасыз етті. «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарынан» алынған мәліметтер шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қолданылғанын және қазіргі заманғы тарихи зерттеулер үшін өзекті тақырып екенін атап өту қажет.